Не знаю, чи взявся б я писати цю історію, коли б не прочитав щось подібне вже набагато пізніше, в одній із книжок про фашистський концтабір у Німеччині, такою неймовірною навіть для тих страшних часів вона мені видалася. З певною часткою недовіри вислухав її до кінця, вона здалася мені отією легендою, яка хоч і виростає на реальному грунті, але з часом розквітає таким пишним цвітом вигадок і домислів, такими фантастичними подробицями, що вже годі дошукуватися реалій, на яких вона з’явилася.

Та ось мені потрапила в руки книжка в "колючому дроті" (так я називаю всі спогади про фашистські концтабори), і я з подивом прочитав про подібний випадок. Хай не точнісінько такий. В історії, мною почутій, був зовсім інший кінець, та й сталася вона далеко не в таборі, але основний стрижень був той же: і візок, і людина, запряжена в нього, і пасажир в офіцерському мундирі.

Я таки захотів перевірити, якою мірою почута мною історія була вірогідна, тим більше що й сталась вона на околиці Києва, тож не потрібно було витрачати багато часу, щоб туди дістатись. Хоч відтоді минуло понад сорок років, я сподівався знайти людину, як бачила все те на власні очі або принаймні хоч чула від інших: історія ця, повторюю, така неординарна, що не могла отак запросто зникнути з людської пам’яті.

Тож я сів на трамвай та й поїхав одним із маршрутів, що зв’язує центр міста з його околицями. Перетнув Дніпро, проїхав Воскресенку і Дарницю, трамвай чиргикав та й чиргикав, минаючи зупинку за зупинкою, маршрутові, здавалося, кінця-краю не буде, місто тягнулося по обидва боки високими будинками: мегаполіс, ненаситне дитя двадцятого століття, що розросталось невпинно й нестримно, поглинаючи щораз нові й нові площі життєвого простору. Місто виплескувало зі свого велетенського черева сотні, тисячі машин і автобусів, цих новітніх динозаврів, які щоденно заповнюють проспекти й вулиці, а мурашині потоки людей снували численними хідниками до

своїх таємничих мурашників, несучи кожне свою здобич,— місто жило отим метушливим життям, в якому могли щезнути, безслідно загубитися й не такі історії, і чим далі я їхав, тим більший сумнів мене огортав: що я можу знайти, кого розпитати в новітнім оцім Вавілоні?

Та коли я зійшов на кінцевій зупинці маршруту, серце моє знов затеплилось надією: поміж багатоповерховими будинками, які встигли вирости й тут, поміж будівельними майданчиками з горами цегли, бетону, піску, з довгоногими кранами, схожими на марсіанських прибульців, з МАЗами й КрАЗами, що ненаситно ревіли, вергаючи клубки чорного диму, поруч із гамом, стукотом і брязкотом ще й досі стояли якимось чудом уцілілі садиби. Тихі закутки в суцільному гаморі. Старосвітські острівці у безмежному морі нового. Реліктові залишки вимерлого світу. Одноповерхові будиночки, фруктові дерева. Почорнілі паркани, різьблені хвіртки, на більшості з яких видно було написи про злого собаку. Наче садиби оці все ще силувались налякати й віднадити неминучу загибель, що на них насувалася.

Я пішов до однієї з найближчих садиб, постукав у хвіртку з застережним отим написом. Замість собачого гавкоту мені відповіла тиша. Собака чи то втік геть з двору, оглушений довколишнім шумом і ревиськом, чи оглух од того цілодобового брязкоту й гуркоту, оглух так, що вже нічого й не чув.

Зачекавши трохи, я постукав дужче.

Хвіртка одчинилася так несподівано* що я аж відскочив. Відскочив і завмер з великого дива: розчинивши навстіж хвіртку* переді мною став циган.

— Тобі, братішка, чого?

Циган був хоч бери і малюй: із смоляною бородою, з кучмою зроду-віку нечесаної чуприни, з золотою сережкою в правому вусі. Стояв голий

по пояс: на голому тілі лише шкіряний, дорогий дуже піджак* накинутий недбало нао-паш, і широкі груди його, і м’язистий живіт кучерявились густющим волоссям, що крізь нього жодному комареві не продертись, а нижче штани, підперезані не ремінцем навіть — якимось мотузком. Ну що то були за штани: потерті* драні, пропалені в багатьох місцях, так що й тіло в ті дірки виглядало, вони могли б прикрасити найзапеклішого "хіпі", стати основною деталлю його туалету. А на босих ногах нові, мов щойно з магазину, модні, на високих каблуках черевики.

— Тобі, братішка, чого? — запитав удруге циган. Дивився на мене ні привітно, ні зле, ні похмуро, ні весело: зразу видно було, що йому мій прихід був, як то кажуть, до лампочки.

І в золотистих очах навіть тіні цікавості.

— Пробачте, ви тут живете?

— А де ж мені ще жити, братішка?

В мені ворухнулась надія: йому могло бути п’ятдесят років, а могло й усі шістдесят, бо вже й сивизна закралась у чуприну, тож він міг бути свідком отієї події. Хоч навряд: фашисти циганів теж знищували. А все ж...

— Ви давно тут живете?

— Ой, братішка, давно: скоро три місяці! А тобі це навіщо?

Я завагався, розповідати чи ні, бо що може знати про ту давню історію людина, яка прожила тут лише три місяці? Але потім у невиразній надії, що він зможе щось мені хоча б підказати, таки розповів.

Зачувши про людину-коня, циган явно ожив, в очах його загорілась цікавість. Він засипав мене запитаннями, коли це було і навіщо мені це потрібно. Потім сказав:

— Ходім зі мною.

І, як був у подраних штанях, вийшов зі мною на вулицю.

Минули одну садибу й другу, третю й четверту минули, а біля п’ятої вже зупинились.

— Отут,— сказав циган.— Якщо тут нічого не взнаєш, то сідай у трамвай і вертайся назад.

Я з цікавістю розглядав садибу, яка мала вирішити долю почутої мною історії: буде вона написана чи так і лишиться забутою. Ця садиба мало чим відрізнялась від інших, хіба що будинком. Давно вже не траплялась мені така ветха споруда. Століття прошуміли над нею пожежами і війнами, голодами й морами, а вона як стояла, так і стоїть, хіба що вгрузла майже по вікна в землю, хіба що погорбились стіни, а дах геть поріс мохом. Мені зненацька здалося, що і її господарі мають бути дуже старі: молодим би вона просто не пасувала...

Циган тим часом безцеремонно штовхнув плечем двері, зайшов у сіни, потім у хату. Я теж пішов за ним слідом.

Зайшов і зупинився, вражений: так світло, так охайно і затишно було в досить великій кімнаті. Й модерні імпортні меблі, й кольоровий телевізор, підібрані зі смаком шпалери, й невелика кришталева люстра, й кришталеві світильники — все це свідчило не тільки про повний достаток, а й про витончений смак господарів будинку. І дівчина, яка нас зустріла, дуже пасувала до цієї кімнати: все на ній було нове/ й елегантне.

— Здрастуй, братішка! — звернувся циган до неї.— Де баба Галя?

Дівчину ні здивувало, ні образило оте "братішка": видно, циган був тут не вперше. Вона тільки стріпнула волоссям і гукнула у відчинені до сусідньої кімнати двері:

— Бабуню, тут до тебе прийшли!

— А хто там до мене прийшов? — озвався одразу ж старечий, надтріснутий'голос.— Хто там до мене прийшов? — І вже до кімнати веселим павучком вбігла така симпатична бабуля, що мій рот сам собою розплився в усмішці.— То це ви до мене прийшли?

Так я познайомився з бабою Галею, а баба Галя знала все, що діялось довкола принаймні вісімдесят літ підряд. І є ж .такі люди: ні роки, ні згорбленість не позначились на її характері. Вона як народилась до всього світу усміхненою, так і помре усміхаючись.

— Було. Аякже, було,— відповіла вона на моє запитання, чи знає про ту історію.— На моїх очах усе діялось. Мені й тоді було рочків немало: двох синів провела на війну, а старий ще лишався удома... Еге ж... Так ота окупація вдома нас і застукала... Вчора ще наші ходили по вулиці, а прокинулась — нене моя! Так і сунуть, так і сунуть машинами. Я як ускочила в хату, то й ніг під собою не чула. "Василю! — кричу.— Замикай швидше двері!" А воно ж гуде, а воно ж реве — хата ходором ходить!...

— Симона-різника?.. Та хто ж його не знав, того Симона?.. Він од нас недалечко й жив. Теперечки од тої хати не лишилося й сліду, бачите, що довкруги коїться? А тоді його хату знала вся округа. Як день — так і йдуть, так і йдуть-іукають. Без різника, як і без попа, коли припече, не обійдешся...

— Горбок?.. Про горбок нічого не знаю. Чого не знаю, того не знаю, брехати не буду. Тоді ж таке зчинилося — страх! Не те що на вулицю —

з хати носа не виткнути! Стрельнуть межи очі, а тоді доказуй, що ти просто так виглянув... Як його вішали?.. Бачила, краще б не бачити! Тільки пройшлись по дворах, виганяли старого й малого. На вигін. Спробуй не піти!

Наговорила мені баба Галя — не встигав записувати. І коли прощалися, запрошувала приходити ще. "Я вам і не таке розкажу! Тільки б слухали!" Та я так і не поїхав більше до неї: з мене вистачило й цієї історії, до викладу якої я й берусь. Тим більше що й циган на прощання сказав:

— Ти, братішка, пиши! Хай усі знають!

Хай усі знають.

I

Тож пишу, що почув, що сам трохи домислив: домисел — як ота нитка, без якої не пошиєш ніякої одежини, якою б простенькою вона, одежина ота, не була. Пишу, як розповів один мій знайомий, а потім і баба Галя.

Почну, мабуть, з того, що міста на Вкраїні ніколи не бувають власне містами. Вирослі здебільшого з сіл, вони їх ніколи не зрікаються, як дерево не зрікається свого коріння, яким би могутнім воно, дерево це, не було. І як коріння, так і прилеглі села оті, тепер уже, власне, й не села, а селища з міською пропискою, не пориваючи з земелькою, вправно годують ціле місто: скільки їх, отаких дядьків, тіточок, з’являється щоденно на міських ринках з різним їством, що його й порахувати важко, з дня у день, з місяця в місяць, з року в рік. Скільком з них ми завдячуємо тим, що в нас і цибулька свіженька не переводиться, і бурячок, і капуста, й квасоля, і морква, і м’ясце, і сальце, і молоко, й сметана... Весь цей харч з’являється на наших столах, бо люд приміський не розучився працювати з ранку до вечора, обробляючи її,

оту землю, од якоіуми не так давно одвертались з погордою, та буває, що одвертаємося й донині.

Тож Вигурівщина, Троєщина, Воскресенка ще не так давно, років з двадцять, були хай і приміськими, та все ж селами, типовими селами з сільським побутом життя, де всі усе знали про всіх, де родинними зв’язками була пов’язана більшість садиб і де непоміченим не лишалось нічого.

Непоміченою не лишилась і поява Симона весною в тридцять другому році. Він спершу з’явився один, казали, що з півдня, чи не з самої Одеси, одколовшись од могутньої гілки биндюжників, які досить успішно конкурували з державним транспортом аж до початку війни. Що примусило Симона лишити свій край, так і лишилось таємницею, тільки одного травневого ранку він з’явився на вулицях Троєщини, напитуючи хату, яка б продавалася. Міської прописки тоді ще тут не було. Симон досить швидко знайшов потрібну хатину, хазяї якої перебрались до міста, і, вдаривши по руках, став її власником.

Потім він надовго зник із Троещини, і люди вже стали гадати, чи не пропав де чоловік (тоді це могло статися запросто), коли одного червневого ранку на вулиці показалася гарба, повна домашнього скарбу. Поверх того майна сиділа Симонова дружина Бася з маленьким дитятком біля грудей, сам же Симон ішов поруч з конягою, таким же рудим, як і хазяїн, а за Симоном вервечкою тяглося п’ятеро його синів — усі до одного точнісінька копія тата, руді, аж горять, і коли вони отак з’явились на вулиці, світячи простоволосими головами, то й вулиця вся посвітлішала, наче їй додали сонця. Промаршировали отак по всій вулиці та й завернули до крайньої садиби, сторгованої Симоном.

Бася, розповідала баба Галя (а вона жила поруч, тож не могла ніяк пропустити таку подію), Бася на ту садибу як глянула, то одразу і закричала:

— Вези назад!

Та й трудно було отак не закричати. Кругом стояли хати як хати, а ця наче пошилася в старці: обдерта, облуплена, ще й димар завалився. Кругом були садиби як садиби: і дерева фруктові, колодязі, й клуні, й повітки, на цій же росла одна-єдина груша та замість стодол і сараїв догнивала лише порожня собача будка. Садиби людські були акуратно обгороджені тинами, парканами, по цій же наче пройшлася татарська орда: ні хвіртки, ні воріт, лише кілля стирчало подекуди. Бася на все оте розорисько як глянула, то її аж затіпало:

— Вези назад, бо я тут і помру!

Симон хоча б тобі слово у відповідь. Розпріг непоспіхом коня, припнув до одного з кілків. Зняв Басю з гарби разом з дитиною, притис до грудей, щоб не вирвалась, поніс мовчки до хати. ,

— Чума на твою голову! — кричала, видираючись, Бася.— Куди ти мене на мою погибель привіз?!

Симон так само мовчки заніс її в хату, і ще довго по тому бряжчали шибки од Басиного крику й плачу. Симон вийшов із хати, наче нічого не скоїлось. Глянув на своїх синів, що стояли біля гарби, роззираючись, запитав:

— Ну, чого стоїте? Заносьте все до хати!

І діти кинулись штурмувати гарбу.

Так Симон і осів на Троєщині. Бася поплакала, поплакала, та й (що їй лишалось робити?) заходилась давати ся-кий-такий лад хаті. Побілила, помазала знадвору і всередині, вимила шибки, що не знались до цього з водою, повісила веселенькі фіранки, і хата теж немов ожила, забіліла весело стінами, засяяла чистими вікнами. Бася метушилася з ранку до

вечора отією працьовитою бджілкою, що й хвилини не посидить спокійно, не забуваючи роздавати штурхани своїй галасливій юрбі: "Очі б мої на вас не дивилися!" — та лаяти флегматичного чоловіка, що привіз її сюди на погибель, і горя йому мало, а ти тут хоч розірвися... Симон на те лише всміхався, Симон теж не сидів склавши руки, і незабаром довкола садиби виріс новенький паркан, а потім звелася й конюшня, щоб було де тримати коня, і пташник для птиці, бо прогодувати всю оцю орду це вам, браття, не жарт! Симон швидко зійшовся з сусідами, які йому й помагали, бо чого б не помогти добрій людині, та ще й такій, що не один раз стане в пригоді: люди вже довідались, що Симон був різником, що професія ця передалася йому в спадок од батька, а батькові од діда, а дідові од прадіда: найдавніший пращур Симонів різав кошерних телят ще тоді, коли й Христос не народився і не текла та вода, в якій Пілат умив свої руки. Симон і ножі дядькам показав, для першого, так би мовити, знайомства, і то були ножі не звичайні, таких дядьки ще й не бачили. Дісталися вони Симонові чи не од того далекого пращура, бо всі були з якоїсь аж синьої сталі і такі гострі, що страшно до них і діткнутися. Ще й ручки фігурні, з пожовклої слонової кості, вкриті чудернацькими письменами — навіть Симон не міг їх прочитати, такі вони були стародавні. Дядьки покликали вчителя, що викладав німецьку мову%& школі, але й учитель нічого не втямив, тільки сказав, що ножам цим місце в музеї.

Але Симон не збирався здавати свої ножі до музею, Симон тримав їх для живої роботи і незабаром показав, на що він здатний із стародавніми оцими ножами.

На Троєщині зроду-віку свиней кололи отак: коли паця, нічого не відаючи, досягала відповідної кондиції, сходились дядьки і, виманивши її підступно надвір, гуртом хапалися за передні й задні ноги, намагаючись повалити її на землю. Крик, гвалт, відчайдушний свинячий вереск, од якого й небо розколюється, "мала купа" то б’ється об тин, то підкочується під самісінький ганок, поки колій нарешті поцілить у серце і паця зійде своїм криком. Та й то бувало не раз: вже з свинею мовби покінчено, вже її обклали соломою й запалили з чотирьох кінців, як вона

раптом зірветься і живим смолоскипом чкурне на вгород, а то й на вулицю. А тоді вся веремія починається спочатку.

Тож і цього разу зійшлося чимало дядьків: одні — щоб держати за ноги, інші — щоб подивитись, як же новий різникГ справиться зі своїм ділом.

— Випускати? — спитав хазяїн з острахом: кабаняра вдався такий, що боялись і в хлів до нього заходити... Пудів на дванадцять тягнув, та ще й не годований з учорашнього ранку. Лютий звір — не кабан!

— Навіщо? — відповів Симон спокійно.— Нащо тварину полохати? Ану відійдіть!

Відіпхнув своїм плечем хазяїна та й ступив безстрашно у хлів.

Дядьки потім клялися-божились, що не обійшлося без нечистої сили: вийшов Симон надвір, а за ним слідом кабан. Іде, наче цуцик, ласкаво порохкує. Шепнув начебто Симон йому на вухо, боки почухав, кабан набік ліг, ще й ногу передню відставив, щоб зручніше було колоти. (Пишу це зі слів баби Галі, а вона бачила все те на власні очі. Тож не вірити їй не маю ніяких підстав). Кабан, казала баба Галя, навіть не писнув: помер такою легкою смертю, що дай нам, боже, отак помирати.

Потім Симон смалив кабана, і знову ж це робив не так, як на Троещині зроду-віку це робилось. Не навалював на нього цілу копицю соломи, не підпалював з усіх кінців, а то з одного боку підсмалить, то з другого, то піднесе віхоть до самої шкіри, то прогріва її здалеку,— рівного рожевого кольору стала на кабанові вся шкіра; коли він її соломою і обчистив (житньою, тільки житньою) —кабан лежав, наче його щойно з печі хазяйка дбайлива дістала, і такий од нього дух ішов, що аж на тому кутку люди стали принюхуватись.

І сало ж було! Такого сала і цар, мабуть, не пробував. Ніжна шкуринка так і хрумтить на зубах, а саме сало — масла не треба. Внесеш його потім з морозу, наріжеш шматками та на хліб, ще з печі гарячий. І отаку цибулину. їси і добрим словом Симона згадуєш.

І пішла добра слава про Симона, вважайте, по всій окрузі. І з Ірпеня, і з Броварів, і навіть з Обухова не раз по нього приїжджали. Симон завжди сам усе робив, ніколи помічника не просив — мав силу, нівроку!

Якось засперечались на свято дядьки: хто плуга на дах закине? Той од землі ледь одірве, той і розмахнеться, та тільки вдарить об стіну: регіт, кпини ущипливі, під’юджу-вання. Аж ось і Симон іде.

— Симоне! Симоне! А ке-но сюди!

Підійшов непоквапно (ніколи не поспішав), руду борідку пригладив. Усміхнувся до всіх:

— Ну, добридень! Ну, що тут таке?

— Оце бачиш? — показали на плуга.

— Таки бачу.

— А закинеш на дах? Закинеш — пляшка з нас. А не закинеш, то вже ти йди по пляшку.

— Нащо мені пляшка! — відповідав Симон, а сам, око прискаливши, вже примірявся до плуга.— З пляшкою й дурень закине. Я от без пляшки попробую.— Взявся за чепіги своїми ручищами, і в плуга наче виросли крила — так у повітря й злетів. Раз крутнув навколо себе, вдруге крутнув, а вже втретє, коротко хекнувши, перекинув плуга через хату.

Отакої сили був чоловік!

Симон не тільки колов. Всі кабанчики й бички, всі молоденькі жеребчики проходили через Симонові руки, щоб потім стати покірними й сумирними, як щойно народжені ягнята... "Як горіхи вилущує!" — захоплено говорили дядьки. Тож по всіх майже дворах довкруж так із п’ятдесят майже кілометрів, на всіх фермах колгоспних іржали, рохкали, мукали Симонові "хрещеники". І, бувало, покличуть з якогось далекого села — Симона і день удома немає, і другий, і третій, іноді й шість днів мине, а його все немає. Аж на сьомий, в суботу, обов’язково заявиться: де б не був, яка б робота не чекала на нього, в суботній день він, кров з носа, мав бути вдома.

І не тому, що був такий релігійни^р: Симон якщо і згадував бога, то більше за звичкою, і до синагоги не заглянув жодного разу,— суботній день той був для нього заповітним тим днем, коли єднався духовно з усім своїм родом, з близькими й далекими пращурами, кров яких текла в його жилах, хист яких йому ж і був переданий.

З самого ранку Симон залазив у величезне корито, видовбане з такої верби, що її п’ятеро чоловіків не могли обхопити,— в корито оте вміщалося двадцять відер окропу. Інший і хвилини не всидів би в ньому, одразу б зварився, а Симон блаженно кректав, наливаючись гарячою кров’ю.

Вилазив, червоний як рак, пашів теплом, як добре напалена піч. Зодягався у випрасуване, чисте і сідав на чільне місце до столу.

І тут Бася, яка чекала цієї хвилини, починала діставати з печі страву. В горщиках і горнятках, чавунах і чавунцях. Діти, що стояли у черзі, підхоплювали весь той посуд зі стравою та й несли до тата на стіл. Симон сидів урочистий, як бог, Симон приймав милостиво всі ті дари, не забуваючи гладити по голові своїх рудоволосих синів від найстаршого

до найменшого, що, сопучи од натуги, приносив найменше горнятко; Симон цвів і блаженствував.

Снідали мовчки, в святій пошані до їжі. З-за столу під час сніданку дозволялося виходити лише матері.

Потім Бася виряджала всю орду з хати, щоб не заважали поратись, і тут уже діти не відходили од тата до самого обіду: стільки цікавих історій знав для них Симон!

По обіді, таким же робом на стіл поданому, Симон лягав спочивати. А прокинувшись уже під вечір, коли це було весною, чи влітку, чи й ранньої осені, йшов на вигін, що недалеко від його двору і був.

Тут, на колодках, привезених ще за царя Гороха, вже сиділи дядьки. Зроду-віку колодки ці заміняли їм і клуб, і кіно, і лекторій, тож були вичовгані до гарячого блиску не одним поколінням сідниць, обкурені тютюном і домашнім, і крамничним, обсипані соняшниковим і гарбузовим лушпинням — насіння виносили в таких бездонних кишенях, що його вистачило б засіяти добрий гектар поля з однієї такої кишені. Тут велися бесіди, тихі та мирні, без сварок та лайок, бо на колодках не годилося сваритись, ні лаятись, за що сюди й любив виходити Симон. Він і з Басею не посварився жодного разу, бо хіба то сварка, коли жінка на тебе кричить, а ти одмовчуєшся, хіба то лайка, коли жінка тебе батькує, а ти лише всміхаєшся, та хіба що іноді скажеш: "Ну, Басю, ну годі вже..." Ні, то не сварка й не лайка, то звичайнісінька розмова між чоловіком та жінкою, коли вони люблять. А найбільший доказ того,' що вони таки люблять, оці п’ятеро синів ("Де вони на мою голову й узялися!" — вислів Басі), п’ять богатирів, яких ні чума не бере, ні трясця до них не чіпляється, які ростуть як з води, як верби понад водою, і обіцяють у майбутньому стати точнісінькою копією свого татуся. Найбільшим доказом є оте маленьке дитя того переможного жовтогарячого кольору, що і його п’ять братів, яке скоро Бася спустить на землю, щоб взяти на руки вже інше: Симон за кожну роботу брався всерйоз, за ним не пропадало ніщо, Бася ж теж була не з ледачих.

Симон повагом підходив до дядьків, що іусто сиділи на колодках, і, піднявши над головою кашкета, завжди говорив одне й те ж:

— Ну, добридень, люди!

— А, Симон! — озивались привітно дядьки.— Сідайте до нас.

Симон для годиться маніжився трохи, наче він ішов кудись в інше місце і тепер не знав, іти далі чи приякоритись отут, потім таки сідав і спершу лиш слухав, що говорили дядьки, а тоді й сам прилучався до розмови.

Бо він таки любив поговорити усмак. А хіба з жінкою про щось поговориш по-людському?

Про що вони говорили? А про все. Про все, крім ПОЛІТИКО!. Дядьки обходили її, ту політику, як нечисту силу, з якою зв’яжешся, то й власній сорочці не будеш радий, а Сим он теж був не дурніший від інших.

Наговорившись удосталь, потемки вертався додому.

Діти й Бася уже спали, і Симон у темряві вечеряв, щоб не будити своїх. Повечерявши, випивав кухоль води і аж тоді лягав коло Басі.

Безсоння ніколи не мучило Симона, завжди засинав сном праведника. Тихим сном людини, яка нікому не заподіяла зла, не перебігла дороги, не образила, не покривдила, не обдурила, яка їсть і годує свою не таку вже маленьку сім’ю зі своїх-таки рук, а не чужих,— живе з праці своєї і працею цією задоволена.

Миром і спокоєм дихала хата, мир і спокій літав понад хатою,— і чому б йому, цьому миру і спокоєві, не бути завжди? Чому б людям не цінувати його, не берегти, не леліяти, навчаючись цього у тихих ранків,

у лагідних днів, у добрих ночей, в усього живого й сущого на нашій такій просторій землі?

II

Симон пішов на війну разом з дядьками свого віку і недовго до війни тієї і йшов. Вона сама котила назустріч, підминаючи під себе все народжене й ненароджене, лишаючи за собою спалені села, розбиті міста, трупи людські. Дядькам дали гвинтівки й шанцеві лопати, гранати й набої, дядьків одразу ж направили у маршову роту: латати дірки, що виникали щоденно то на одній ділянці фронту, то на другій; Симона ж, з огляду на його неабияку силу, посватали в гармаші: підносити багатопудові снаряди до гаубиці.

Підносити то й підносити, Симон ніколи не цурався роботи, навіть найважчої: роботу, яка б вона не була, спершу

* треба зробити, а тоді вже просити іншої, якщо ще дадуть... Тож Симон, поплювавши в долоні, взяв, лопату та й став

кодати разом з іншими землю на вогневім рубежі, куди їх висунули після короткого маршу. Копали цілу ніч, зариваючи себе і гармати, а потім заходились розвантажувати машини, що підійшли, і якщо гармаші брали по одному снаряду і під ним згиналась мало не до землі, то Симон клав на свої широкі плечі по два і ніс, наче грався. Якщо всіх гармашів встигли спорядити у військове (гімнастерку, галіфе ще й чоботи справні), то Симон як прийшов у цивільному, так у цивільному й був: у піджаку, в штанях навипуск, у черевиках невійськового крою і в кашкеті з таким дашком засмальцьованим, наче Симон знімав той кашкет перед кожним, кого зустрічав. Симон, всупереч усім військовим статутам, ходив у цивільному, бо не був ще пошитий такий мундир, щоб на нього наліз, такі чоботи, щоб він їх узув.

"Ти що, дядю, не міг підрости іще трохи?" — дивувавсь старшина, оглядаючи могутню постать новобранця з такими плечищами, такими ручищами-ножищами, що й сам бог очі витріщив, коли його виліпив. "А не міг,— відповів Симон під регіт своїх однополчан.— Коли б зміг, то ще трохи підріс би".— "Ну, якщо не міг, тоді походи в своєму! — розсердився старшина.— Походи, поки не пошиють". Симон і ходив у своєму, з дому принесеному, і незвично й смішно було бачити цивільну людину з карабіном за плечима, і їхній командир, молоденький лейтенантик, просто-таки страждав через Симона. Особливо коли до них заходив комбат чи командир дивізіону... "Ви хоча б десь ховались!" — казав не раз Симонова Симон і ховався од тих командирів: залягав поміж штабелями снарядів, які й мав підносити до гармати, коли пролунає команда стріляти. І так звик там ховатись, що коли пролунала повітряна тривога й налетіли ворожі літаки, Симон не до щілини побіг, куди вскочили всі батарейці, а заліг поміж снарядами.

Було ж тоді реготу, коли літаки одбомбились: всі бомби лягли за вогневою, тільки страху нагнали.

— А якби бомба в снаряди влучила? Де ти, Симоне, був би?

— Як де? На небі,— відповідав, ніяково всміхаючись, Симон.

— Тебе й на небі не зібрали б докупи!

Симон погоджувався, що таки й не зібрали б, бо кожен снаряд був завбільшки з доброго підсвинка, то якби рвонули всі — що од нього лишилося б?..

Симон чистив снаряд за снарядом, звільняючи їх од солідолу, і вони блищали, мов поліровані. І коли надійшла команда відкрити вогонь, Симон підхопив перший від краю снаряд та й побіг до гармати. І так ловко послав снаряд у казенник, що він, здавалося, сам туди проковзнув.

Вслід за снарядом дослали заряд, клацнув замок, гармата повела товстим своїм дулом угору, винюхуючи ціль, хижо завмерла, і стільки тупої, нещадної сили було в її могутньому тулубі, що всі гармаші аж зіщулились, чекаючи неминучого пострілу.

— Вогонь!

Здригнулось, дихнуло, штовхнуло в груди. З ревом і громом серед полум’я й диму вирвався з короткого дула снаряд та й понісся кудись аж за обрій, нагнітаючи перед собою повітря. Симон метнувся за іншим снарядом, бо вже відскочив замок і з казенника вихлюпнувсь дим.

— Вогонь!

Симон ледве встигав подавати снаряди, загальне збудження передалось і йому, стало так гаряче, що він скинув піджак і потім, коли одстрілялися, довго шукав його поміж снарядами. Піджак чомусь висів на сосонці, за десяток метрів від вогневої,— коли його там повісив, так і не міг пригадати.

Гірко й солодко пахло пороховим димом, дим снувався над ними, розтікаючись навсібіч, руде, запечене сонце продовжувало пекти і крізь нього, було душно і дуже хотілося пити. Боліло у вухах, голоси долинали наче з-за ватяної стіни. Попереду, за лісом, стояв обвальний гуркіт, там піднімалась до неба руда хмара диму і пилу, там продовжувало вибухати й гриміти, а тут враз лягла тиша, і від неї було якось аж млосно. Всі стояли, не знаючи, що робити далі, в кожного було таке в^чуття, наче у нього взяли та й вибили щось із рук...

Отак і провоював Симон майже два місяці, відступаючи ближче й ближче до Києва, бо як вони не стріляли, як не вибивалися з сил, зариваючись у землю після чергового переходу, часто-густо під бомбами й кулями, як не надривали жили коло своєї гармати, ворога так і не вдалося надовго зупинити, ворог обходив їх то справа, то зліва, і вони

тільки дивом виривалися з чергової пастки. Останні два тижні Симон воював уже під Києвом, де їм наказано було стояти до останнього, і вони до снаряда останнього так і стояли, відбиваючи часом такі шалені атаки, що тільки уламки з танків летіли, коли довелося одного разу з важких своїх гаубиць стріляти прямою наводкою, тільки осколки свистіли, погрожуючи викосити всіх до ноги. І падали гармаші, падали, підтяті осколками чи кулями: скільки разів уже змінювалась обслуга, давно поховали й лейтенантика, що соромився Симонового цивільного вигляду, а Симон як підносив снаряди, так і продовжував підносити, як копав землю, так і продовжував її, осоружну, копати, і всі осколки та кулі його оминали. Симон сам дивувався своїй неушкодженості, за всіма законами війни він давно вже мав лежати в шпиталі або в могилі, вже нікого з перших тих гармашів не лишилося, а він був неначе заворожений.

Були бої, були важкі переходи, а бували й хвилини спокою, коли ворог не зібрався ще з силами, і попереду все завмирало, і вони могли перепочити хоч трохи, не ховаючись од куль та осколків. І тоді на Симона, який встиг так пропахнути пороховим димом, що довіку його не позбудеться, тоді на Симона разом із тишею навалювались тривожні думки про Басю й синів, тим більш тривожні, що німці знищували всіх євреїв підряд.

Симон довго в дупгі не вірив тому. Бо як-таки так: винищувати цілий народ, навіть звірі й ті на таке не здатні, а німці ж, думалося, люди, і не всі ж вони фашисти... отак за ніщо нищити всіх євреїв підряд, за те тільки, що вони народились євреями,— це просто не бралося голови. Аж до того часу, поки якось, виходячи з чергового оточення, заскочив до однієї хати напитись води.

Ту хату він пам’ятатиме до самої смерті.

Вийшов, п’яно хитаючись, хапаючи ротом повітря, а перед ним все гойдалася жахлива картина: вирізана до ноги велика єврейська сім’я.

Вирізана з такою нещадністю, наче не люди це зробили, а бездушні автомати.

Ті, що різали, були неабиякими майстрами своєї справи жахної, різали так акуратно, наче складали іспити. І старі, і малі, і жінки, й діти були викладені в акуратний рядок, строго по росту, і в усіх до одного перерізане горло. Од вуха — до вуха. Вправним ударом ножа.

Після того Симон дуже змінився. Ходив завжди похмурий, не давався на жарти. І щоразу, коли думав про Басю й синів, згадував оту єврейську сім’ю. Хотів забути й не міг.

Єдине, що його втішало, це надія на те, що Бася евакуювалась на схід.

З цією надією він і рушив в останній свій відступ, коли надійшла команда відходити за Дніпро і два трактори, зачепивши дві гармати з уцілілого дивізіону, потягли їх в темну ніч, в стовписько машин, людей, коней, возів, що ними захрясли всі вулиці завмерлого міста. Вони йшли мимо темних будинків, у яких все наче вимерло, мимо спорожнілих скверів та парків, де не було жодного руху, і так моторошно було довкола, такою мертвою пусткою віяло від усіх оцих будинків, скверів та парків, що вони мимоволі намагалися якомога швидше вибратися з цього мертвого міста.

Коли ж перебралися через Дніпро і по обидва боки потягнулась Дарниця, Симон знову подумав про Басю й дітей, до яких було рукою подати: не далі як за п’ять кілометрів лежала Троєщина. Він наздогнав свого командира, тепер уже старшого сержанта, бо всіх лейтенантів, яких до них посилали, встигло повбивати, й попросився одпустить його на кілька годин.

— Я тільки туди й назад.

— Куди "назад"? — сердито перепитав сержант.— Не бачиш, що робиться?

Симон і без сержантових слів бачив, що довкола коїлось. Тому більше й не пробував умовити командира.

Так він і пройшов мимо рідного дому, не знаючи, лишилася там Бася з синами чи не лишилася. Так і йшов цілу ніч, що тривожно світила ракетами і позаду, і справа, і зліва, обтікаючи їх з усіх боків, гула літаками чужими над головами, гримала далеко попереду і світила там пожежами. Так він і йшов до самого ранку, тримаючись за лафет, то поринаючи в коротку дрімоту, то злякано виринаючи з неї, щоб не впасти під колеса своєї ж гармати. Так і йшов до того часу, поки попав у полон.

Вони саме вибралися з лісу, що налягав з обох боків на дорогу, лісу, де за кожним деревом чатувала їх небезпека, де ворог міг непомітно підкрастися і вдарити впритул тим нещадним кинджальним вогнем, що не лишає жодних надій на порятунок... Вони вийшли з темного лісу, що неохоче розлучався з пітьмою, в таке широке, таке просторе, таке світле поле, що кожному аж дихнулося легше, кожен аж замарширував веселіше назустріч такому погожому ранкові, що на мить аж здалося: війна лишилась далеко позаду і всі бої, всі рани й смергі, вся втома нелюдська, коли вже байдуже — жити чи вмерти, теж лишились далеко позаду... Коли кожному здалося на мить, що найстрашніше минулося, бо не могло ж воно, оте найстрашніше, вічно тривати, мусив же і йому бути кінець, мусило ж врешті-решт повернути на краще, саме тут, серед поля оцього чи в крайньому разі отам, трохи попереду, за отими хатами, що струмували до самого неб& мирними, ще довоєнного взірця димами.

*— Підтягнись! Підтягнись! — весело прокотилась команда, і повеселілі бійці, позбуваючись решток дрімоти, загомоніли один до одного, полізли за тютюном, щоб зладнати цигарку. Навіть два трактори їхні загули якось бадьоріше і швидше покотили гармати. І коли до

перших хат, таких "привітних і мирних, лишалося метрів двісті, не більше, їм назустріч ударив вогонь.

Це був той самий кинджальний вогонь, якого вони найбільше боялись.

За ревом тракторів Симон не почув перших пострілів. Тільки старший сержант, який не одпустив його додому, враз зламався і впав, а боєць, який ішов поруч із Симоном, вхопившись за груди, теж став осідати на землю. А потім рвонуло, ударило, блиснуло в очі таким болем нестерпним, що Симон ойкнув і затулив очі руками. А коли відвів руки, то трактор, який тягнув їхню гармату, горів, весь охоплений вогнем, а чорні фігурки людей розбігалися геть до дороги.

Симон теж метнувсь од гармати, перечепившись, покотився в кювет. На нього одразу ж хтось упав, бризнув гарячою кров’ю на шию, на потилицю, руки — Симон виборсався з-під непорушного тіла, пригинаючись, побіг просто в поле. Свистіло, тьохкало, гахкало, прошивало і рвало повітря, попереду, ліворуч, праворуч густо бігли бійці, і багато з них падало, щоб уже не підвестись,— Симон біг з усієї сили, біг прямо до лісу, який ще недавно здавався чужим і ворожим, а тепер обіцяв порятунок. Біг так, як ще ніколи не бігав. Наввипередки з осколками й кулями.

Стрілянина так само зненацька вщухла, як і почалася. І як тільки стихло, так одразу ж назустріч Симонові, назустріч бійцям, що бігли праворуч, ліворуч од нього, з лісу, який уже був поруч, з-за крайніх дерев густо висипали солдати в чужих мундирах.

Оточенців виловлювали по всьому полю, зганяли до крайніх хат. По одному, по два, по троє. Час від часу спалахувала стрілянина, та одразу ж і згасала під короткими й злими автоматними чергами. Симона перейняв молодик у розстебнутому, із закачаними по лікоть рукавами

мундирі, з пілоткою за поясом, з автоматом в руках. Світле волосся, світлі вії довкола світлих, якихось аж бездушних очей.

— Вахн хінлегн! — сердито закричав молодик, тикаючи цівкою автомата Симонові в груди.— Вахн хінлегн!

Симон врешті-решт зрозумів, чого добивається німець. Зняв з-за плечей карабін, кинув на землю. '

Тоді німець обійшов його, наче скелю, штовхнув тим же дулом у спину:

— Ком!

І погнав до села.

Тут уже стояв похмурий гурт полонених. Усі були такі приголомшені, наче кожному не вірилося в те, що з ним сталося. Той посміхався криво, той втупився поглядом у землю, а той, перебільшено кривлячись, приколисував поранену руку. "Ви бачите, що зі мною? Бачите?" — говорив весь його вигляд.

Трохи осторонь гурту незалежно і гордо стояв ще один військовий у командирському одязі. Мав по шпалі в чорних петлицях. На всю щоку чорнів неправдоподібний синяк, і з тієї чорнизни моторошним блиском горіло єдине око. Друге витікало з закривавленої очниці. Командир стояв босий, НІМЦІ ВСТИГЛИ ЗНЯТИ З НЬОГО чоботи.

А по всьому полю, скільки бачило око, брели й брели поодинокі постаті наших бійців, супроводжувані німцями...

Не встиг Симон підійти до гурту, як його відразу ж оточили німецькі солдати. Вони з подивом роздивлялись велета в цивільному, що невідомо яким робом затесався серед військових.

— Юде?

— А ти що, не впізнав? Стопроцентний єврей!

— А чого він такий величезний? Ви подивіться на його ноги!

— Колосальний євірей! Його треба з гармати розстрілювати.

— Розстріляти завжди встигнемо. Це, може, якийсь великий їхній начальник. Треба його допитати.

— Він був при зброї.

— Ну от, бачите! Його треба допитати. Хто знає російську мову?

— Отто Бауер.

— Де Бауер? Гукніть-но Бауера!

— Бауер щойно загинув. Його застрелив отой одноокий.

— Російська свиня! Він дорого нам за це заплатить!

Симон, хоч і не знав німецької, розумів, що мова йшла

про нього. Не второпав тільки того, що, коли б не цивільний одяг на ньому, його б розстріляли на місці. А так замість нього розстріляли отого капітана. Відвели трохи набік і прошили автоматною чергою.

— Комісар,— пояснили полоненим.— Юде комісар.— Хоч капітан явно не був євреєм.

Симона ж разом з усіма погнали назад, до Киє&a. І там на околиці Киева, поблизу Троєщини, його чекала зустріч ще з одним німцем, і той німець вирішив подальшу Симонову долю.

III

Віллі Кох мав дві особливості, що вирізняли його з-поміж інших німців.

Він був товстий. Та не просто товстий, Кох був потворно товстий. Такий товстий, що спершу трудно було визначити, де його більше: у висоту чи в ширину. Неосяжний мундир міг би запросто вмістити десяток солдатів, товсті литки звисали над блискучими чобітьми, від потилиці не лишилось навіть натяку, суцільні складки жиру, жир розтікався по ньому драглистими хвилями, жир перехоплював йому навіть горло, і звідти виривався якийсь писк замість голосу. Тонкий голос кастрата, що заплив увесь жиром.

Віллі й народився не худеньким. Вже тоді його руки-ноги нагадували добре понабивані сосиски, перев’язані в колінах і литках нитками, а коли він підріс та пішов уперше до школи, його продражнили одразу ж "Віллі-свиня", і так Віллі-свинею він ту школу й скінчив. Як усяка надміру товста дитина, Віллі не брав участі ні в розвагах, ні в фізкультурних змаганнях — здебільшого просто стояв, розставивши руки й ноги, і дивився заздрісно на своїх жвавіших однокласників. і

Його часто били, ще частіш ображали, і зло поступово накопичувалось в його огорненій салом душі-

Друга особливість Віллі Коха — любов до коней. Фанатична, невичерпна. Він ріс у маєтку, де його татусь був управителем, у маєтку, що славився кінським заводом, і з малих літ звик товктися біля коней. Коні заміняли йому друзів, яких ніколи не мав, коні не насміхалися з нього, коні підкорялися йому. Він командував кіньми і був тим щасливий

і гордий. А коли виріс, Віллі відчув, що оця любов до коней його й облагороджує. Ставить над іншими. Залучає до еліти, що піднесена над людським загалом уже своєю породою.

І третє, що вирізняло Коха з-поміж маси німців, коли він закінчив школу і став боротись за своє місце в житті, це те, що він став фюрером. Як його *ождь, його бог — Адольф Гітлер.

Фюрерство в тогочасній Німеччині набуло норм державного устрою: кожний, хто прагнув бодай хоч маленької влади, мав стати фюрером. Хай невеликим, майже непомітним фюрерчиком, але обов’язково фюрером, бо фюрерство давало найшвидшу дорогу до влади, зводило на оту державну драбину, по якій так солодко видиратися вгору, відштовхуючи, підставляючи ніжку собі подібним — претендентам на вищий щабель. Віллі видирався по цій драбині з завзятою спритністю, і на час, коли зустрівся з Симоном, він уже був гауптштурмфюрером і його неосяжний мундир ряснів орденами й значками.

І ще йому послуговувалось прізвище Кох. Особливо коли став працювати в Києві. Завжди знаходив привід натякнути, що Еріх Кох, гауляйтер України,— його родич.

Тож Віллі шанували і боялися. Більше боялися.

Віллі Коха навів на Симона, що поневірявся в таборі для полонених, візок. Невеликий, на одного їздця візок, справжній витвір мистецтва. Він давно мріяв мати такого візка для прогулянок: Віллі любив, запрігши жеребця, покотити за місто. Дихнути, як він казав, свіжим озоном.

І ще навело Віллі на Симона постійне бажання вирізнятися. Бути не таким, як усі. На голову (хай навіть кінську) вищим од своїх колег. І коли йому спала на думку ця геніальна ідея, Віллі, не вагаючись, взявся втілювати її в життя.

Ідея ж ця полягала в тому, щоб замість коня впрягти у візок росіянина. Віллі сам себе вдарив по стегнах, коли уявив, як він виїде, правлячи росіянином. Ударив і заіржав од захвату. Лишалося тільки знайти росіянина, а найкращий "матеріал" був, звісно ж, у таборі для військовополонених!

Так Віллі натрапив на Симона. З першого ж погляду зрозумів, як йому пощастило; це був не просто полонений, а ще й єврей, а Віллі ненавидів євреїв отією офіційною ненавистю, яка не знає й хвилинного сумніву, й найменшого докору совісті.

Єврей, впряжений у візок! Єврей-кінь. Що може бути краще!

Уявив, як заздритимуть йому колеги, що першими не додумались до такого. Які розмови точитимуться навколо його імені. Скільки схвального реготу буде, коли він виїде на євреєві, впряженому у візок. І вчепився намертво в Симона.

Начальник табору довго не хотів оддавати полоненого. Не тому, що жалів єврея: життя цього представника "неповноцінної раси" в його очах не варте було й гроша. Але цей єврей був ще й майном Великонімеччини. Хоч і тим майном, яке підлягало списанню (повному знищенню), але таки майном, списання якого мало бути оформлене належним документом.

— Так спишіть його! — сказав Кох.— До речі, незабаром Київ відвідає мій дядечко, і я йому підкину ідею оглянути ваш взірцевий табір.

Після цього начальникові табору не лишалося нічого, як списати єврея. Його картка з картотеки живих була переставлена в картотеку померлих, і Симон перейшов у повне розпорядження Коха. Кох міг його одразу ж убити, а міг скалічити — єврей уже був наче мертвий, і з ним можна було не церемонитись. Тож Кох прив’язав свого єврея до візка, в

який був цього разу запряжений кінь, і Симон так цілу дорогу і біг, прив’язаний.

Провів до стайні, де стояло кілька коней (стайня охоронялась солдатом, а на ніч ще й замикалась), показав Симо-нові на порожнє, дубовими дошками одгороджене стійло:

— Оце, єврею, віднині твій дім.— Кох досить пристойно розмовляв по-російському.— Постарайся бути добрим конем. Лише це збереже твоє нікчемне життя.

І кілька діб не випускав Симона зі^стайні.

— Хай звикає,— казав колегам.— Він же ще дикий.

Я не знаю, про що думав Симон оті кілька діб наодинці з кіньми. Може, згадував Басю й синів, про яких весь час думав у таборі, коли його майже щодня брали на допити, доки пересвідчились, що ніякий він не великий начальник. А може, метався по стайні з товстими цегляними стінами, шукаючи хоч шпарини на волю, добираючись до кожного віконця, що були майже під стелею. Але в ті віконця й ди-

— тина не могла б пролізти, не те що Симон. А може, й стояв незрушно в такій безнадії, в такій чорній безвиході, що лишалось хіба що повіситись. Якби ж було за що зачепити мотуз: будівники стайні мовби наперед зн£ли, що в ній сидітиме доведена до відчаю людина, і не зробили бодай найменшого виступу.

Тричі на день йому приносили їжу (Кох не хотів, щоб його щойно придбаний "кінь" підупав на силі), а воду пив з відра, що з нього напували коней. Спав же Симон просто на підлозі, просякнутій кінською сечею (Кохові не потрібний був чистий єврей, чим брудніший він буде, тим смішніший, наочне втілення "ницої" єврейської раси), і за ті кілька

діб просяк наскрізь сечею, а подраний у таборі одяг "овсім перетворився в лахміття.

— Гут,— сказав задоволено Кох, коли Симона вивели суботнього ранку та й упрягли в маленький візок.— Подивлюсь, на що ти здатен, еврею. Будеш старатись як слід — справлю тобі новий одяг.

Сам у новому мундирі, білих, як сніг, рукавичках, в блискучих хромових чоботях, висадив на візок свою тушу во-сьмипудову,— візок аж затріщав, осів на колеса,— взяв в одну руку батіг, в другу віжки, скомандував двом солдатам, що тримали Симона в голоблях: 4

— Пускайте!

Солдати, давлячись сміхом, відскочили. Свиснув батіг, і Симон повіз Коха за місто.

Біг цілу дорогу учвал, бо, як тільки переходив на крок, безжальний батіг в’їдався у тіло. І навіть тут доля не змилостивилась над Симоном: Кох звернув на Троєщину. Загнано дихаючи, Симон біг знайомою вулицею, бачив знайомих людей, що відразу ж ховалися, не в змозі знести це видовище, бачив свою садибу, що випливла йому назустріч, і серце його забилося так, що, здавалося, ось-ось вискочить з грудей. Чим ближче підбігав він до рідного дому, тим більше чекав, що от-от відчиняться двері і вибіжить Бася, а за нею й сини. Він чекав на це, а разом і боявся цього, боявся, що Бася з синами не витримає, кинеться до нього, і тоді оцей нелюд, оця розжиріла свиня перестріля їх усіх. Він хотів їх побачити, глянути хоч одним оком і водночас молив бога, щоб вони не вибігли надвір.

Бася не вибігла, не з’явились і сини, хата пропливла мимо, сумно світячи вікнами ("Вікна! Чого вибиті вікна?"), він боявся подумати про лихе, що сталося з синами і Ба-сею,— вперед, єврею, вперед! — свистів батіг, і Троєщина лишилась по?аду.

Він вибіг на околицю і зупинився.

Тут стояло кілька пасажирських машин, біля них товклися військові. І ще стояв поруч такий же легенький візок, а в нього впряжена була не людина, а тонконогий рисак. Німці одразу ж оточили Симона, залунали вигуки, сміх, вони щось говорили, дуже смішне й веселе, регочучи як навіжені, потім Кох, який встиг злізти з візка, взяв Симона за шлею, підвів і поставив поруч з рисаком. Він явно хвилювався, піт так заливав його тлусте обличчя, що й комірець потемнів, товсті пальці тремтіли.

— Слухай, єврею, сюди,— сказав Кох тонким жирним голосом.— Ти повинен зараз обігнати оцього коня. Тому будеш бігти як скажений. Інакше ти пожалієш, що й на світ народився.

Поправив на Симонові шлею, сів у візок. Натягнув віжки. В сусідній візок теж сів один з офіцерів.

Потім ще один офіцер вийшов трохи наперед, підніс догори руку з пістолетом:

— Ахтунг!

Тріснув постріл, рисак зірвався з місця. А Симон вріс у землю.

— Вперед, скотино жидівська! Вперед!

Кох смикав щосили віжками, періщив батогом. Симон нахилив тільки голову, щоб не вибило йому очі, і не ступив і кроку. Свистів батіг, люто лаявся Кох, підступали розчаровані німці.

— Я знаю цю кляту породу,— сказав один з них.— Марно старатись його зрушити з місця. Краще пристрелити.— Він дістав пістолет, вставив дуло Симонові у вухо. — Стріляти?

— Не треба! — закричав перелякано Кох.— Будь я проклятий, якщо не вимуштрую цю скотину!

Німець здвигнув плечима, з явним жалем заховав пістолет.

— Слухай, юдо, сюди! — сказав Кох, завівши Симона в стайню; батожив до сьомого поту.— Я тебе муштруватиму щоранку. Ти, юдо, або виграєш мені приз, або подохнеш! Тільки тобі більше не вдасться зробити з мене посміховисько!

Того вечора його вперше не нагодували на ніч. Але Симон і не хотів їсти: пекло, боліло всф тіло, нещадно одшма-гане Кохом. А ще дужче пекла й боліла душа. Що сталося з Басею? Що сталося з синами? Де вони поділись? Одна й та ж картина спливала перед його внутрішнім зором: ота хата з порізаними покотом дітьми й дорослими, і як він її од себе не гнав, вона знову і знову виникала перед ним. І коли врешті під ранок заснув, йому приснилася його власна хата, і Бася, й сини з перерізаними горлами.

Прокинувся весь у сльозах. Довго сидів, похитуючись од нестерпного душевного болю, і в ньому разом з кривдою, разом з тугою по сім’ї горіла думка про помсту.

Кох сам зайшов уранці до стайні, приніс повний казанок супу навпіл з жирним м’ясом.

— Я вчора погарячкував трохи, єврею,— сказав він примирливо.— Але ти сам в тому винен. З мене тепер сміються всі мої колеги. Бери, їж, я накажу годувати тебе ще краще. Ти наллєшся силою, і ми обов’язково виграємо приз. Чи не так?

Симон мовчав одвернувшись. Потім, пересиливши себе, запитав:

— Де моя сім’я?

— Ти втратив сім’ю? — в свою чергу спитав Симона Кох.— Розумію, розумію, твоя сім’я, мабуть, попала під акцію. Я тут безсилий тобі чимось допомогти. Єдине, що я зможу зробити, це підшукати для тебе гарненьку єврейку. Ви збудуєте нову сім’ю, бо я відпущу тебе, якщо виграєш приз. Подумай над цим, що я тобі щойно сказав. Ти розумний єврей і не захочеш безглуздо померти. Ну, їж суп, бо завтра виїдемо на тренування.

Кілька днів Симон терпляче возив Коха за місто. Кілька днів він бігав з усієї сили, бо Кох хотів пересвідчитись, що таки виграє приз. Симон уже знав, що він зробить із Кохом, чекав тільки тієї хвилини, коли вони знову опиняться в Троєщині. Йому хотілося, щоб усе те побачили люди, які стали свідками його ганьби.

І настала знову субота, і Кох у парадному своєму мундирі, при кинджалі й пістолеті, із автоматом, урочисто всівся у візок.

— Тихше, тихше, єврею! — тепер уже він стримував Симона.— Ти можеш вибитися з сил.

Завидніли знайомі хати, відкрилася площа. Замигтіли обличчя людей, випливла його хата з проваллями вікон. І Симон, добігши до хати, рвонув набік голоблі, перекинув візок разом з Кохом.

Зірвав шлеї, оглянувсь. Візок накрив Коха, стирчали тільки чоботи та крутилися колеса. Боячись, що він убив Коха, Симон підважив візок, відкинув його набік.

Кох лежав навзнак, лежав і безтямно водив очима. Кашкет його гел злетів: голова здавалась неправдоподібно малою порівняно з велетенською тушею. Не чекаючи, поки він отямиться, Симон висмикнув з кобури пістолет, дістав з піхов кинджал.

І тоді Кох закричав. Він вищав, як свиня, тонким жирним голосом, намагаючись одповзти подалі від Симона. Симон придушив його коліном, вдарив кинджалом просто в серце і повернув той кинджал уже в серці: так він завжди колов свиней, бо інакше колоть вже не зміг би.

Підібрав автомат і три магазини до нього й побіг.

Симона ловили весь день — ціла рота солдатів. Весь день він, одстрілюючись, мотався над Дніпром, перебігаючи з місця на місце, і, може, йому і вдалося б утекти, дотягнувши до ночі, коли б йому в ногу вище коліна не влучила куля.

Симон як біг, так і впав, і йому спершу здалося, що він, об щось ударившись, перечепився, аж тоді, як спробував звестись, зрозумів, що він тяжко поранений.

— Тепер я вже не втечу,— сказав сам собі Симон.— Тепер я вже буду вмирати.

Узяв автомат (пістолет був у кишені) і поповз до горбка, що мені його так і не вдалося розшукати.

І тут, на горбку, зустрів німців, які полювали його.

Він знав, що на нього чекає, коли він здасться живим, і однаково не лишив для себе набою: відстрілювавсь до останнього. І тим останнім набоєм убив ще одного німця.

Симона вішали на Троєщині навцроти його хати. І люди, які знали Симона, не впізнали його, так він був спотворений. Симон, уже з зашморгом на шиї, подивився на людей, які похмуро й пригнічено стояли навпроти, і сказав:

— Ну, люди, прощайте.

Сказав так просто й буденно, наче не з життя йшов — з хати виходив.